Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 811.111

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MEHNAT KONSEPTINING AKSIOLOGIK TADQIQI

Zulifarxon Iqboljon qizi Tursunova*

Farg‘ona davlat universiteti, Tilshunoslik kafedrasi 2-bosqich tayanch doktoranti

✉ zilufar.00@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida mehnat konseptining aksiologik (baholash) komponenti qiyosiy tadqiq etiladi. Lingvistik baho nazariyasi va konseptga lingvokulturologik yondashuv asosida mehnat, mehnatkash inson va dangasalikka nisbatan ijobiy hamda salbiy bahoni ifodalovchi leksik birliklar, frazeologizmlar va maqollar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ikki tilda mehnatga ijobiy, dangasalikka salbiy munosabat hamda mehnatni jismoniy mashaqqat sifatida tasavvur qilish umumiy ekanini ko‘rsatdi. Biroq asosiy qadriyat manbalari farqlanadi: ingliz tilida mehnat asosan iqtisodiy va individual qadriyatlar (yutuq, mustaqillik) orqali, o‘zbek tilida esa axloqiy, diniy va jamoaviy qadriyatlar orqali baholanadi, bu ayniqsa halol mehnat tushunchasida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar

konsept, mehnat, aksiologiya, baho, qadriyat, ingliz tili, o‘zbek tili, frazeologiya, maqol, lingvokulturologiya

DOI: 10.5281/zenodo.23278484

KIRISH

Qadriyatlar har qanday madaniyatning o‘zagini tashkil etadi, til esa ularni saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi asosiy vositalardan biridir. Kognitiv va lingvokulturologik tilshunoslikda konsept nafaqat bilim birligi, balki qadriyat birligi sifatida ham qaraladi: konseptda tushuncha va obraz komponentlari bilan bir qatorda til jamoasining muayyan hodisaga munosabatini aks ettiruvchi baho komponenti ham mavjud (Karasik, 2002; Maslova, 2001). Konseptning aksiologik jihati deb ataladigan ushbu komponentni o‘rganish muayyan madaniyat nimani yaxshi yoki yomon, maqbul yoki nomaqbul deb bilishini aniqlash imkonini beradi.

Mehnat inson hayotining qadriyatlar bilan eng ko‘p yuklangan sohalaridan biridir. U kishining tirikchiligini, ijtimoiy mavqeini va axloqiy o‘zini o‘zi baholashini belgilaydi. Shu sababli mehnat konsepti turli tillar leksikasi, frazeologiyasi va paremiologiyasida keng aks etgan. Biroq bu konseptning baho tavsifi universal emas: u har bir xalqning tarixiy, iqtisodiy va diniy tajribasi ta’sirida shakllanadi. G‘arb jamiyatlarida mehnatga munosabatga protestant axloqining ta’siri haqidagi mashhur sotsiologik tadqiqot (Weber, 1930) madaniy qadriyatlar tizimi mehnatni tushunishga qanchalik chuqur ta’sir ko‘rsatishini yaqqol ko‘rsatadi.

Lingvistik baho muammosi turli nuqtayi nazardan o‘rganilgan. Rus tilshunosligida uning asoslari baho ma’nosi strukturasini tavsiflagan E. M. Volf (1985) hamda umumiy baho (*yaxshi/yomon*) va xususiy baholarni (estetik, etik, utilitar va boshqalar) farqlagan N. D. Arutyunova (1988) tomonidan yaratilgan. Ingliz tilidagi ilmiy adabiyotda baho diskurs hodisasi sifatida (Hunston & Thompson, 2000) va affekt, xulq-atvor bahosi hamda narsa-hodisa bahosini farqlovchi Appraisal nazariyasi doirasida (Martin & White, 2005) tahlil qilingan. T. Kshesovski (Krzeszowski, 1997) aksiologik parametrlar semantik strukturaning ajralmas qismi ekanini asoslagan.

Lingvokulturologik yondashuvda konsept jamoaning umumiy tajribasini o‘zida mujassamlashtirgan, madaniy jihatdan belgilangan mental birlik sifatida talqin qilinadi (Stepanov, 1997; Maslova, 2001). V. I. Karasik (2002) konseptni tushuncha, obraz va qadriyat komponentlaridan iborat uch qismli tuzilma sifatida ko‘rib chiqib, aynan qadriyat komponenti madaniy konseptni boshqa mental birliklardan ajratib turishini ta’kidlaydi. O‘zbek tilshunosligida kognitiv yondashuv, jumladan konseptlarni o‘rganish Sh. Safarov (2006) tomonidan tizimli ravishda asoslab berilgan. Shuningdek, mavhum tushunchalar asosan metafora orqali anglanishi (Lakoff & Johnson, 1980), metaforik konseptuallashuv universal va milliy-o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekani (Kövecses, 2005), madaniyatning kalit so‘zlari uning qadriyatlarini aks ettirishi (Wierzbicka, 1997) va madaniy konseptuallashuvlar til jamoasi a’zolari o‘rtasida taqsimlangan bilim ekani (Sharifian, 2017) ilmiy jihatdan isbotlangan.

Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy tadqiqot uchun samarali juftlik hisoblanadi. Ular genetik va tipologik jihatdan qarindosh emas hamda turli madaniy an’analar, ya’ni anglo-sakson protestant va islomiy Markaziy Osiyo an’analari doirasida rivojlangan, o‘zbek madaniyatiga XX asrda sovet mehnat mafkurasi ham ta’sir ko‘rsatgan. Mehnat konsepti alohida tillarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning aksiologik komponentini ingliz va o‘zbek tillarida tizimli qiyoslash hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi ikki tilda mehnat konseptining baho belgilarini aniqlash va qiyoslashdan iborat.

METODLAR

Tadqiqot materiali leksikografik va paremiologik manbalardan yaxlit tanlash usulida to‘plandi. Ingliz tili bo‘yicha *Oxford English Dictionary*, *Oxford Dictionary of Proverbs* (Speake, 2015) va *Oxford Idioms Dictionary for Learners of English* (2020) manbalaridan foydalanildi. O‘zbek tili bo‘yicha material besh jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2006–2008), Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug‘ati (1992) va “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamidan (Mirzayev, Musoqulov & Sarimsoqov, 2005) olindi

Tadqiqotda baho semalarini aniqlash uchun ta’rif va komponent tahlili, kalit leksemalar taraqqiyotini kuzatish uchun etimologik tahlil, frazeologizmlar va maqollarni talqin qilish uchun lingvokulturologik tahlil, o‘xshashlik va farqlarni belgilash uchun esa qiyosiy metoddan foydalanildi. Baho ma’nolari N. D. Arutyunovaning (1988) umumiy va xususiy baholar tasnifi asosida tasniflandi, bunda etik, utilitar va emotsional baholarga alohida e’tibor qaratildi.

NATIJALAR

1. Kalit leksemalar va ularning baho salohiyati

Ingliz tilida konseptning yadro leksemalari *work* va *labour* bo‘lib, ularni *toil*, *job*, *occupation* va *drudgery* so‘zlari to‘ldiradi. *Labour* so‘zi lotincha *labor* so‘ziga borib taqaladi, uning ma’nolari orasida ‘mashaqqatli ish’ va ‘qiyinchilik’ bor edi; *toil* va *drudgery* hozirgi ingliz tilida ham shu salbiy bo‘yoqni saqlab qolgan, *work* esa baho jihatidan neytral. O‘zbek tilida yadro leksemalar *mehnat* va *ish* bo‘lib, ularni *kasb*, *hunar* va *yumush* to‘ldiradi. *Mehnat* arabcha o‘zlashma bo‘lib, uning asli (*miḥna*) ‘sinov, azob-uqubat’ ma’nosini anglatgan. Demak, ikkala tilda ham mehnatni ifodalovchi kalit so‘z etimologik jihatdan mashaqqat tushunchasi bilan bog‘liq. Hozirgi o‘zbek tilida esa *mehnat* so‘zi yaqqol ijobiy, ko‘tarinki baho kasb etgan: *halol mehnat*, *mehnat sharafi*, *mehnatkash* kabi birikmalar buning dalilidir. Turkiy *ish* so‘zi, inglizcha *work* kabi, asosan neytraldir.

2. Mehnat va mehnatkash insonga ijobiy baho

Ikkala tilda ham MEHNAT — YAXSHILIK umumiy bahosi mavjud. Ingliz tilida u mehnatkash insonni tavsiflovchi sifatlar (*hard-working*, *industrious*, *diligent*) hamda mehnatni muvaffaqiyat yo‘li sifatida taqdim etuvchi maqollar orqali ifodalanadi:

No pain, no gain. (‘Mashaqqatsiz yutuq yo‘q.’)

Hard work never did anyone any harm. (‘Mehnat hech kimga zarar keltirmagan.’)

The early bird catches the worm. (‘Erta turgan qush qurtni tutadi.’)

Inglizcha materialda mehnat ko‘proq uning amaliy natijasi, yutuq va shaxsiy mustaqillik bilan bog‘lanadi. Bu mehnatni iqtisodiy o‘zini o‘zi ta’minlash orqali baholovchi *a self-made man* (‘o‘z kuchi bilan erishgan inson’), *to earn one’s keep* (‘o‘z nonini o‘zi topmoq’) va *breadwinner* (‘oila boquvchisi’) kabi

ifodalarda aks etadi.

O‘zbek tilida ham mehnatga ijobiy baho universal, biroq uning qadriyat manbalari boshqacha. Maqollar mehnatni farovonlik va inson qadr-qimmatining asosi sifatida taqdim etadi:

Mehnatning tagi — rohat.

Ishlagan tishlaydi.

Hunarli kishi och qolmas.

O‘zbekcha materialning eng o‘ziga xos jihati mehnatning halol va qonuniy bo‘lishi talabidir. *Halol mehnat* birikmasi va *peshona teri bilan topilgan non* iborasi mehnat faqat tirikchilik vositasi emas, balki axloqiy amal sifatida qadrlanishini ko‘rsatadi, halol mehnatsiz topilgan daromad esa salbiy baholanadi. Mahoratning yuksak qadrlanishi *qo‘li gul* iborasida ifodalanadi, u ham axloqiy, ham estetik ma’qullashni bildiradi.

3. Dangasalikka salbiy baho

Mehnatga ijobiy baho ikkala tilda ham uning yo‘qligiga salbiy baho bilan o‘zaro bog‘liq. Ingliz tilida bu *lazy*, *idle*, *slacker* leksemalari va ko‘pincha axloqiy-diniy ogohlantirish ruhidagi maqollar orqali ifodalanadi, masalan, xristian an’anasiga borib taqaluvchi *Idle hands are the devil’s workshop* (‘Bekor qo‘llar — shaytonning ustaxonasi’). O‘zbek tilida dangasalik *dangasa*, *erinchoq*, *ishyoqmas* leksemalari va *qo‘l qovushtirib o‘tirmoq* iborasi orqali qoralanadi. O‘zbek maqollari dangasani ko‘pincha kulgi ostiga oladi: *Dangasaga ish buyursang, senga aql o‘rgatar*.

4. Mehnat — mashaqqat sifatida

Ikkala til ham mehnatni jismoniy kuch sarfi va og‘irlik sifatida konseptuallashtiradi. Ingliz tilida bu *to work one’s fingers to the bone*, *to work like a dog*, *donkey work*, *the daily grind* va *the rat race* iboralarida ko‘rinadi. Ingliz tilida haddan tashqari mehnatni tanqid qiluvchi vositalar ham bor: *All work and no play makes Jack a dull boy* maqoli va *workaholic* (‘ishga mukkasidan ketgan odam’) so‘zi. O‘zbek tilida kuch sarfi *ter to‘kmoq* va *peshona teri* iboralarida ifodalanadi. *Qora mehnat* birikmasi og‘ir, malaka talab qilmaydigan ishni bildiradi.

Aniqlangan asosiy o‘xshashlik va farqlar 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Ingliz va o‘zbek tillarida mehnat konseptining aksiologik parametrlari

Aksiologik parametr	**Ingliz tili**	**O‘zbek tili**
Asosiy qadriyat manbai	Iqtisodiy va individual (yutuq, mustaqillik, daromad)	Axloqiy, diniy va jamoaviy (halollik, qonuniylik, jamiyat hurmati)
Ijobiy baho vositalari	*hard-working, industrious, diligent, self-made, breadwinner*	*mehnatkash, tirishqoq, halol mehnat, qo‘li gul, hunarli*
Salbiy baho vositalari	*lazy, idle, slacker, idle hands are the devil’s workshop*	*dangasa, erinchoq, ishyoqmas, qo‘l qovushtirib o‘tirmoq*
Mehnat — mashaqqat	*toil, grind, drudgery, rat race, work like a dog*	*peshona teri, ter to‘kmoq, qora ish*
Mehnat samarasi	Muvaffaqiyat, boylik, maqom (*no pain, no gain*)	Rohat, non, baraka (*mehnatning tagi — rohat*)
Mehnat me’yori	Aniq ifodalangan (*all work and no play…, workaholic*)	Tahlil qilingan materialda kuchsiz ifodalangan

MUHOKAMA

Olingan natijalar ikki tilda umumiy baho yadrosi mavjudligini ko‘rsatadi: mehnat — yaxshilik, dangasalik — yomonlik, mehnat esa kuch sarfini talab qiladi. Bu Z. Kövecses (2005) ta’kidlagan universal tajribaga asoslangan konseptuallashuv qonuniyatiga mos keladi: mehnatning jismoniy og‘irligi har qanday jamiyat uchun umumiy tajriba bo‘lgani sababli, bu jihat ikkala tilda, hatto kalit leksemalar etimologiyasida ham aks etgan.

Farqlar esa qaysi qadriyatlar birinchi o‘ringa chiqarilishida namoyon bo‘ladi. Ingliz tili mehnatning utilitar va individual jihatlarini ta’kidlaydi. Bu M. Veber (Weber, 1930) tavsiflagan protestant mehnat axloqi hamda G. Xofstede (Hofstede, 2001) tadqiqotlarida qayd etilgan anglo-sakson madaniyatining individualizm va yutuqqa yo‘naltirilganligi bilan izohlanishi mumkin. Shu bilan birga, ingliz tilida haddan tashqari mehnatga tanqidiy munosabatni ifodalovchi vositalarning mavjudligi mehnat va shaxsiy hayot muvozanatiga ahamiyat berilishidan dalolat beradi.

O‘zbek tili esa mehnatning axloqiy o‘lchovini birinchi o‘ringa qo‘yiladi, mehnatning qadri uning halolligi va qonuniyligiga bog‘liqdir. Arabcha *halol* so‘zining diniy konnotatsiyasi islom axloqining ta’sirini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, o‘zbek tilida mehnat jamiyat hurmati va insonning yaxshi nomi bilan bog‘lanadi, bu esa jamoaviy qadriyatlarning ustuvorligi bilan izohlanadi. Dangasalikni qoralashda inglizcha materialdagi diniy ogohlantirishdan farqli ravishda, o‘zbek maqollarida kinoya va ijtimoiy tanbeh ustunlik qiladi. Shuningdek, *peshona teri*, *ter to‘kmoq* kabi birliklarda kuch sarfi mehnat halolligining dalili sifatida ijobiy baholanishi ham o‘zbek tilining o‘ziga xos jihatidir. O‘zbek tilida mehnatning yuksak maqomi XX asrda rasmiy diskursda mehnatni ulug‘lagan sovet mafkurasi ta’sirida yanada mustahkamlangan bo‘lishi ham mumkin, bu faraz diaxron ma’lumotlar asosida qo‘shimcha tekshirishni talab qiladi.

XULOSA

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillarida mehnat konseptining aksiologik komponenti universal va milliy-o‘ziga xos belgilarni o‘zida mujassam etadi. Ikkala tilda ham mehnat ijobiy, dangasalik salbiy baholanadi, mehnat esa jismoniy kuch sarfi sifatida tasavvur qilinadi. Biroq asosiy qadriyat manbalari farqlanadi: ingliz tilida mehnatni asosan iqtisodiy foyda, shaxsiy yutuq va mustaqillik orqali baholansa, o‘zbek tilida uni birinchi navbatda *halol mehnat* tushunchasida ifodalangan axloqiy-diniy me’yorlar va ijtimoiy ahamiyati orqali baholanadi.

Olingan natijalar amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, tarjimada *halol mehnat* yoki *qo‘li gul* kabi birliklarni ularning baho yukini yetkazmasdan to‘laqonli o‘girib bo‘lmaydi, *rat race* yoki *workaholic* kabi inglizcha birliklar esa o‘zbek tilida to‘g‘ridan to‘g‘ri muqobilga ega bo‘lmasligi mumkin. O‘zbek o‘quvchilariga ingliz tilini o‘qitishda bunday farqlarni bilish madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Arutyunova, N. D. (1988). Tipy yazykovykh znacheniy: Otsenka. Sobytie. Fakt. Moskva: Nauka.

[2] Hofstede, G. (2001). Culture’s consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

[3] Hunston, S., & Thompson, G. (Eds.). (2000). Evaluation in text: Authorial stance and the construction of discourse. Oxford: Oxford University Press.

[4] Karasik, V. I. (2002). Yazykovoy krug: Lichnost’, kontsepty, diskurs. Volgograd: Peremena.

[5] Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge: Cambridge University Press.

[6] Krzeszowski, T. P. (1997). Angels and devils in hell: Elements of axiology in semantics. Warsaw: Energeia.

[7] Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press.

[8] Martin, J. R., & White, P. R. R. (2005). The language of evaluation: Appraisal in English. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

[9] Maslova, V. A. (2001). Lingvokul’turologiya. Moskva: Akademiya.

[10] Mirzayev, T., Musoqulov, A., & Sarimsoqov, B. (Tuz.). (2005). O‘zbek xalq maqollari. Toshkent: Sharq.

[11] O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). (2006–2008). Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

[12] Oxford idioms dictionary for learners of English (3rd ed.). (2020). Oxford: Oxford University Press.

[13] Rahmatullayev, Sh. (1992). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati.

[14] Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor.

[15] Sharifian, F. (2017). Cultural linguistics: Cultural conceptualisations and language. Amsterdam: John Benjamins.

[16] Speake, J. (Ed.). (2015). Oxford dictionary of proverbs (6th ed.). Oxford: Oxford University Press.

[17] Stepanov, Yu. S. (1997). Konstanty: Slovar’ russkoy kul’tury. Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kul’tury».

[18] Weber, M. (1930). The Protestant ethic and the spirit of capitalism (T. Parsons, Trans.). London: Allen & Unwin.

[19] Wierzbicka, A. (1997). Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. New York: Oxford University Press.

[20] Wolf, E. M. (1985). Funktsional’naya semantika otsenki. Moskva: Nauka.